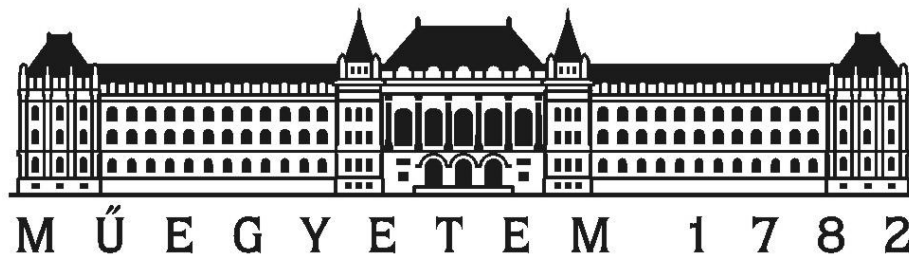

Sejtszintű biológiai szabályozás

Szabályozás élő rendszerekben

2018 ősz

Az RNSeK világa (részletek)

2018. november 5.

Génexpresszió szabályozása

mRNS érés, kis RNS-ek szerepei

Szabályozási lehetőségek és szintek a génkifejeződésben

Transzkripció szabályozása: mikor mely génekről indulhat meg az mRNS átírása

- represszorok, inducerek, transzkripciós faktorok
- kromatin szerkezet – epigenetika: a DNS és az őt körülvevő fehérjék kódja

Poszttranszkripcionális szabályozási lehetőségek:

mRNS stabilitás

 mRNS érés

 Kis RNS-ek szerepei

Az RNS-ek sokszínű molekulák, kicsit ellentétben a DNS-el

Gyakran fehérjékkel együtt komplexet alkotnak

Lehet katalitikus aktivitásuk (Tom Czech, Nobel díj)

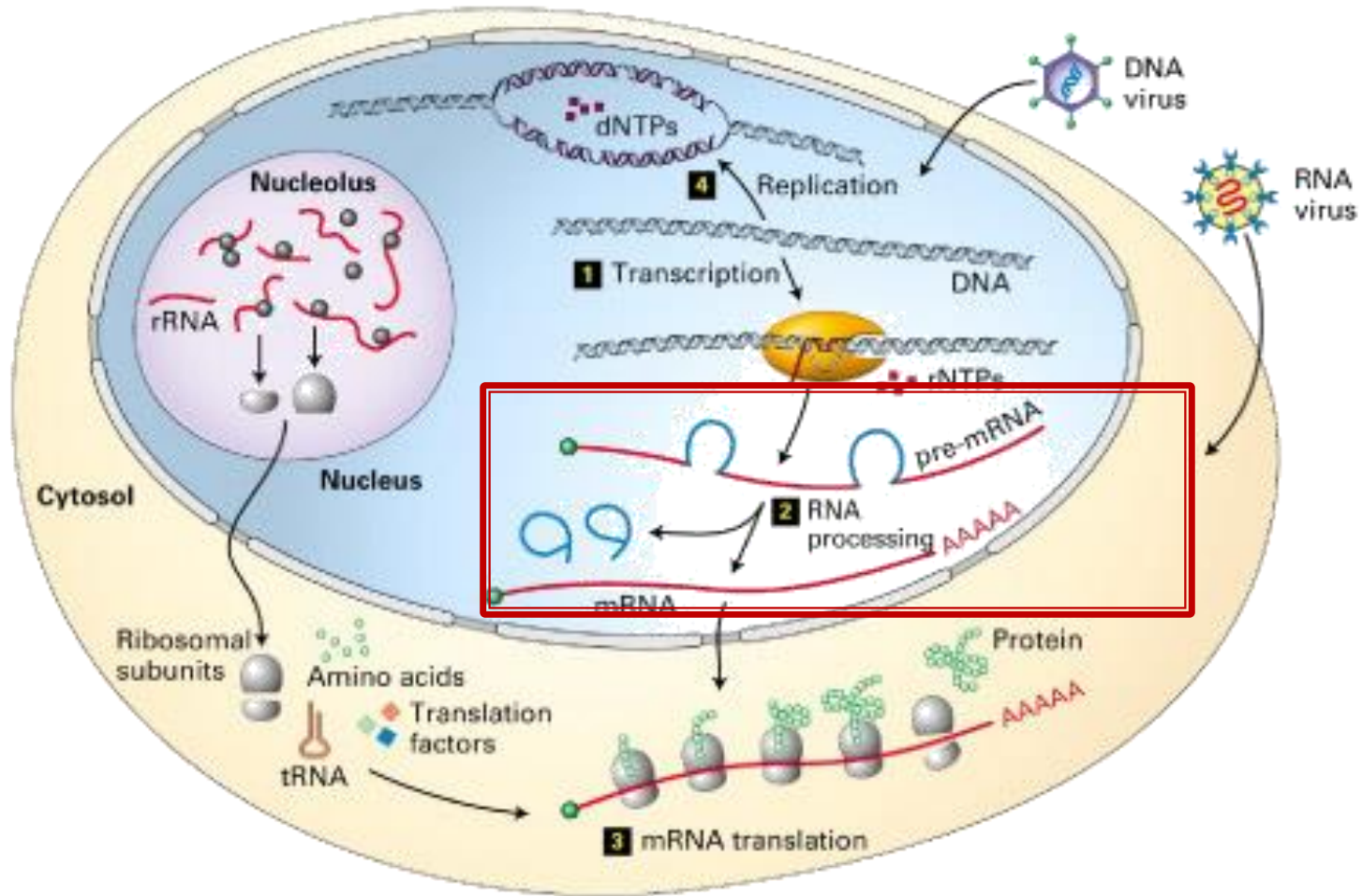
Sokféleképpen feltekeredhetnek 3D-ben - analógia a fehérjékkel

Számos kémiai módosításon átेशhetnek

Sokfelé lokalizálódhatnak (sejtmag, nukleólusz, citoplazma, riboszóma, P-body, Ago komplexek)

Számos módon befolyásolhatják a génexpressziót: érés, splicing, miRNS, siRNS

Szokványos RNS molekulák

RNS definíció

▶ Ribonukleinsav

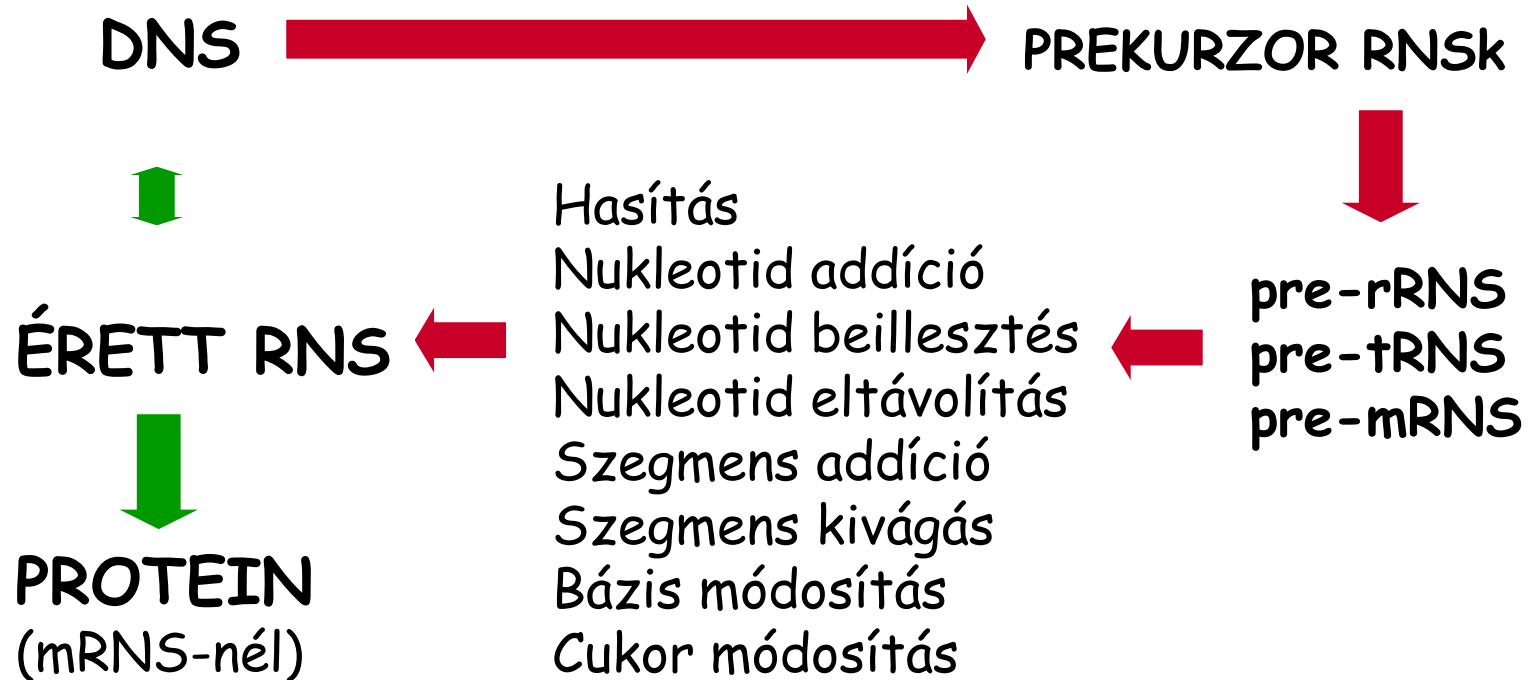
- Ribonukleotidok (Ribóz, bázis, foszfát)

▶ Típusok

- Kódoló: messenger RNA (mRNA)
- Nem-kódoló:
  - Riboszomális RNS (rRNS)
  - Transzfer RNS (tRNS)
  - Small nuclear RNS (snRNS)
  - Small nucleolar RNS (snoRNS)
  - Interference RNS (RNSi)
  - Short interfering RNS (siRNS)
  - Micro RNS (miRNS)

RNS processzálas

Egyéb faktorok, amik az RNS-jellegű molekulák expresszióját befolyásolják:
koncentráció (transzkripció és degradáció eredője)
lokalizáció
riboszómához kötés

RNS-formáló RNSk és komplexek

---

rRNS snoRNSk	riboszomális RNS fehérjével komplexálnak, nukleotidokat módosítanak
tRNS RNáz P snoRNS	transzfer RNS fehérje + RNS fehérjével komplexálnak, nukleotidokat módosítanak
mRNS snRNS	hírvivő RNS U1,2,4,5,6 → spliceoszómák (sok fehérjével)
gRNS miRNS siRNS	RNS felismerő szekvencia info génexpr szabályozás génexpr szabályozás

sno, small nucleolar

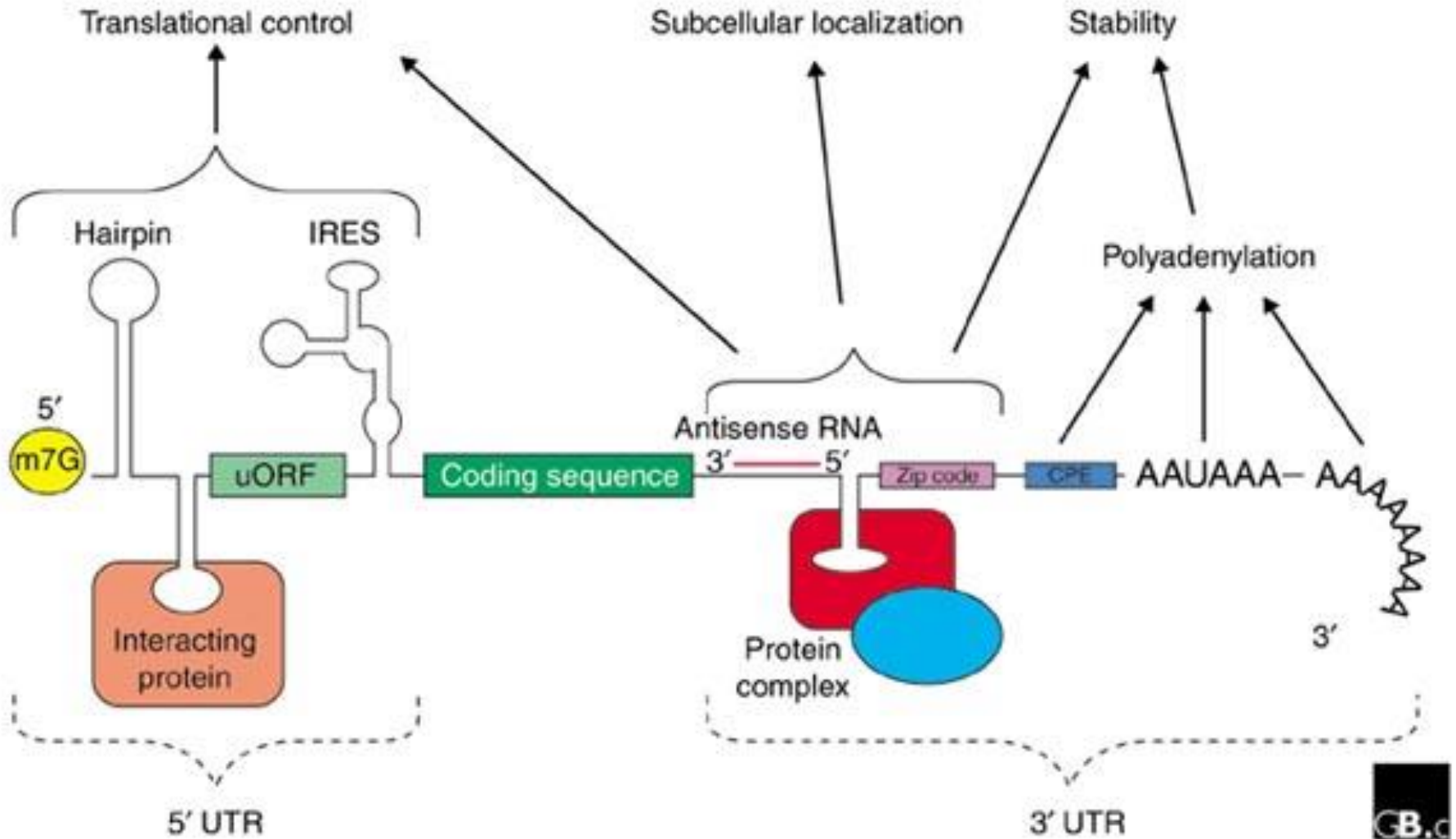
sn, small nuclear

gRNS - guide RNS - CRISPR

mRNS szerkezet

- Kódoló szakasz
- Untranslated szakasz
  - 5' UTR
    - 7metil-G cap : sapka
      - cap binding proteins
    - Transzláció szabályozás
  - 3' UTR
    - Stabilitási elemek
    - Szubcelluláris lokalizáció (irányítószámok)
    - poli(A) vég

mRNS

mRNA processzálas

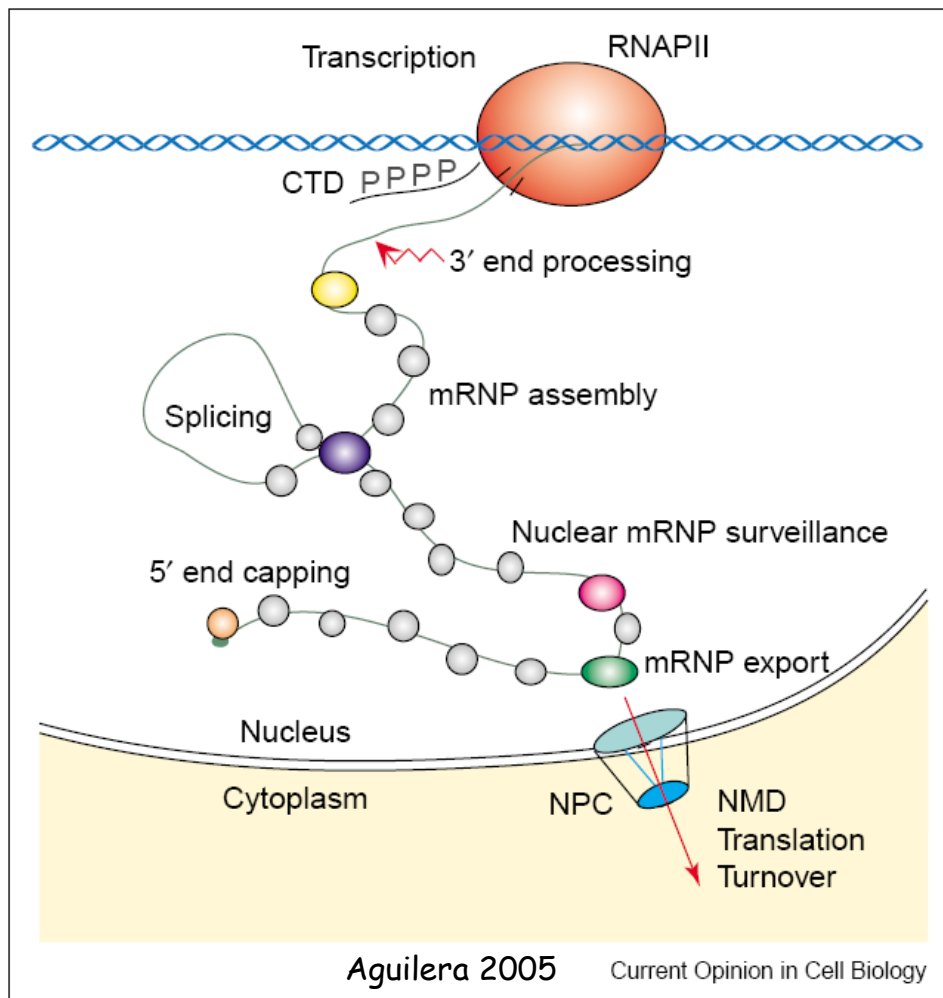
Érés
folya-
matok

Cap hozzáadása
Splicing : hasítások,
átrendeződések
Poli-adeniláció
Editálás (szerkesztés)

Érett
RNS
további
sorsa

Export
Lokalizációs változások
Transzláció
Lebomlás

Az mRNS keletkezésétől fogva egészen a lebomlásáig különböző fehérjékkel és egyéb RNS-ekkel áll fizikai kapcsolatban (komplexek). Ezek a kapcsolatok meghatározzák az mRNS kémiai módosításait és sorsát.

mRNP (messenger ribonucleoprotein particle):
mRNS + hozzá kötött fehérjék

mRNS processzálas: „capping”

5' capping: a 5'-végre 7MeG kerül

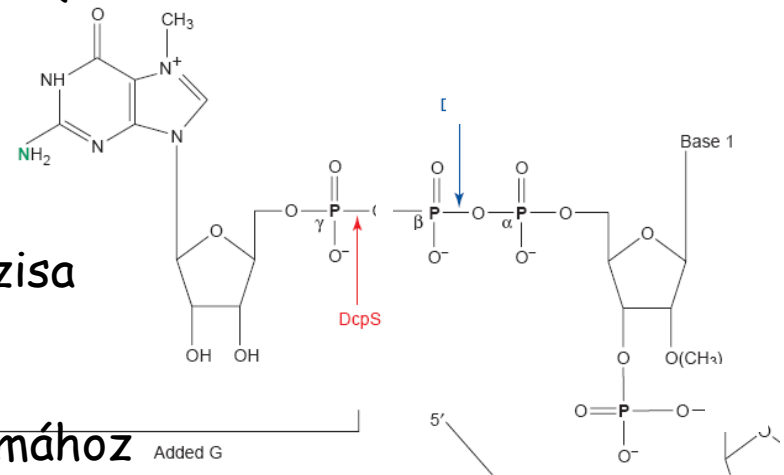
Eukarióta mRNS transzlációjához elengedhetetlen
A riboszómához kötődést iniciálja

Mihelyst az mRNS lekerül az RNS polimeráizról (RNS polII), ráépül a **7-metil-guanozin sapka**
Speciális kötés: 5'-5' pirofoszfát!!!

Metilálás a ráépülést követi

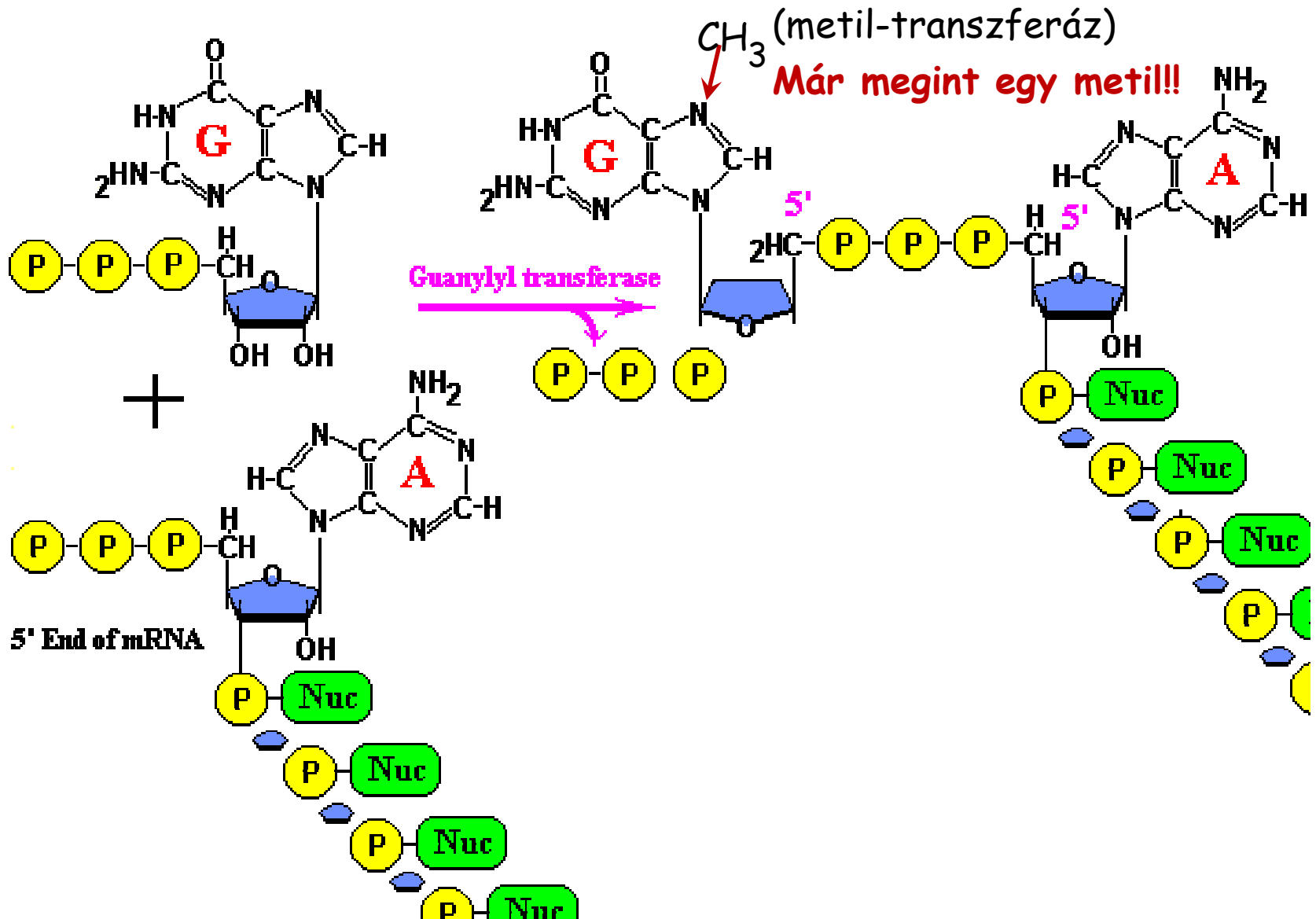
Az mRNS néhány további 5'-véghez közeli bázisa szintén metilálódhat

A sapkával ellátott mRNS tud majd a riboszómához kötni

Leitmotif - metilálás

5'-sapka addíciója

mRNS processzálas: „splicing”

- Nem-kódoló szakaszok (intronok) eltávolítása ÉS (!!)

„visszamaradó” exonok összekötése (ligálása): „exon junction” (EJC)
(PROKARIÓTÁKBAN NINCSENEK INTRONOK!)

- Spliceosome: splice-szoszóma:

Itt történik a splicing, ez katalizálja a szükséges reakciókat

Öt snRNP komplexből áll

Ezeken belül hatféle snRNS van (small nuclear = kis magi) : U1, U2, U4, U5, or U6, plusz mindegyikben vannak fehérjék.

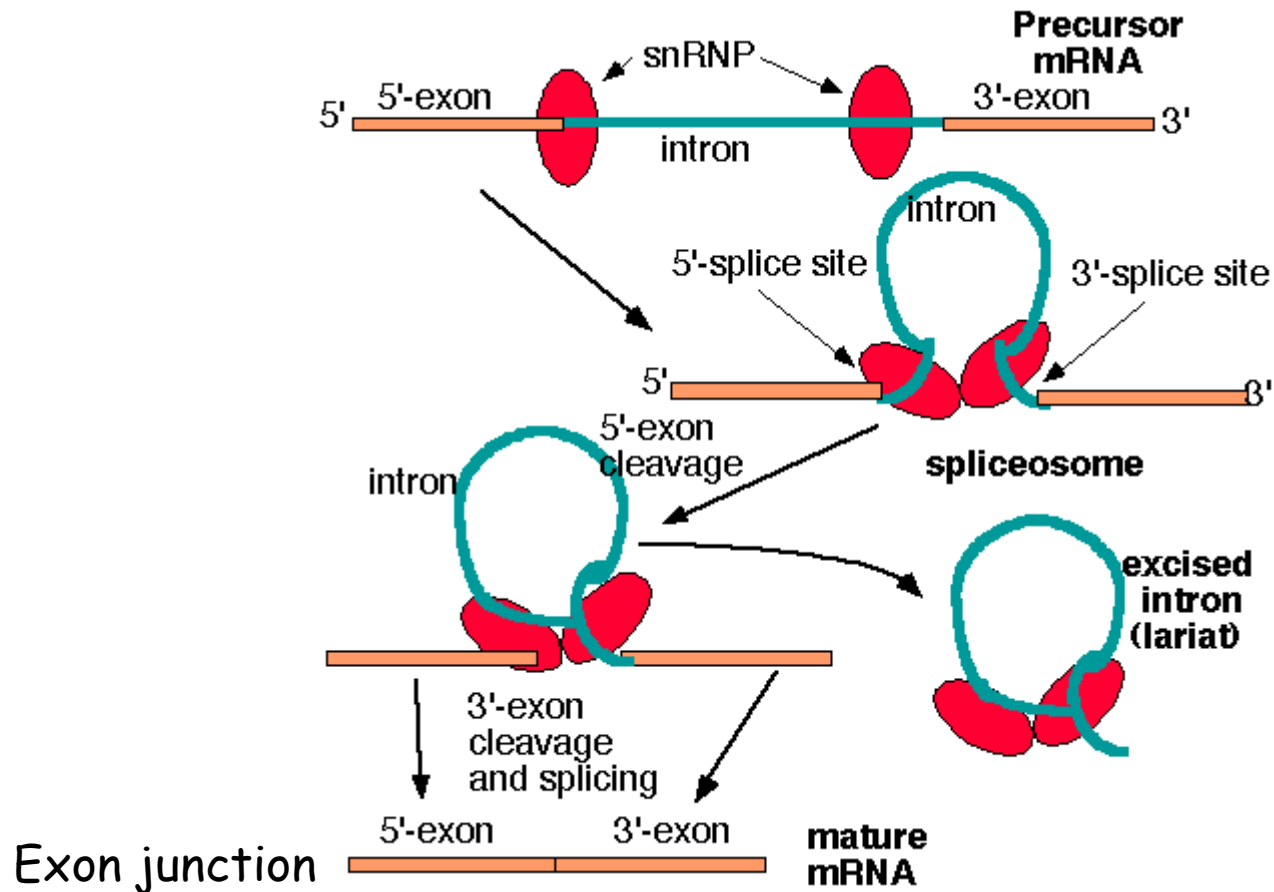
Vannak az összes snRNP-ben közös fehérjék, és vannak olyanok is, melyek az egyes snRNP-kre specifikusak

- Splicing kémiai véghezvitele: transzészterifikáció
(lényeg, hogy ebben NINCS SZÜKSÉG nagyenergiájú foszfátészterekre)

cis-splicing: mindkét exon ugyanazon az mRNS-en

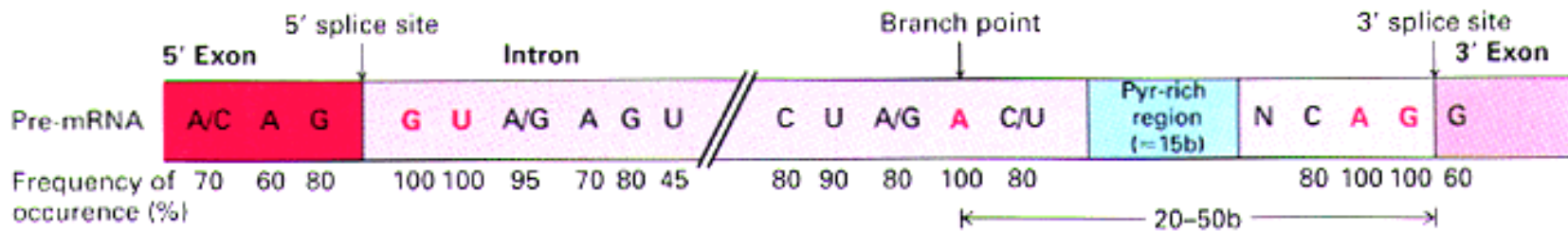
trans-splicing: különböző RNS-ne lévő exonok aztán össze lesznek kötve!!!! VARIÁCIÓS LEHETŐSÉG!

Intronok eltávolítása: splicing

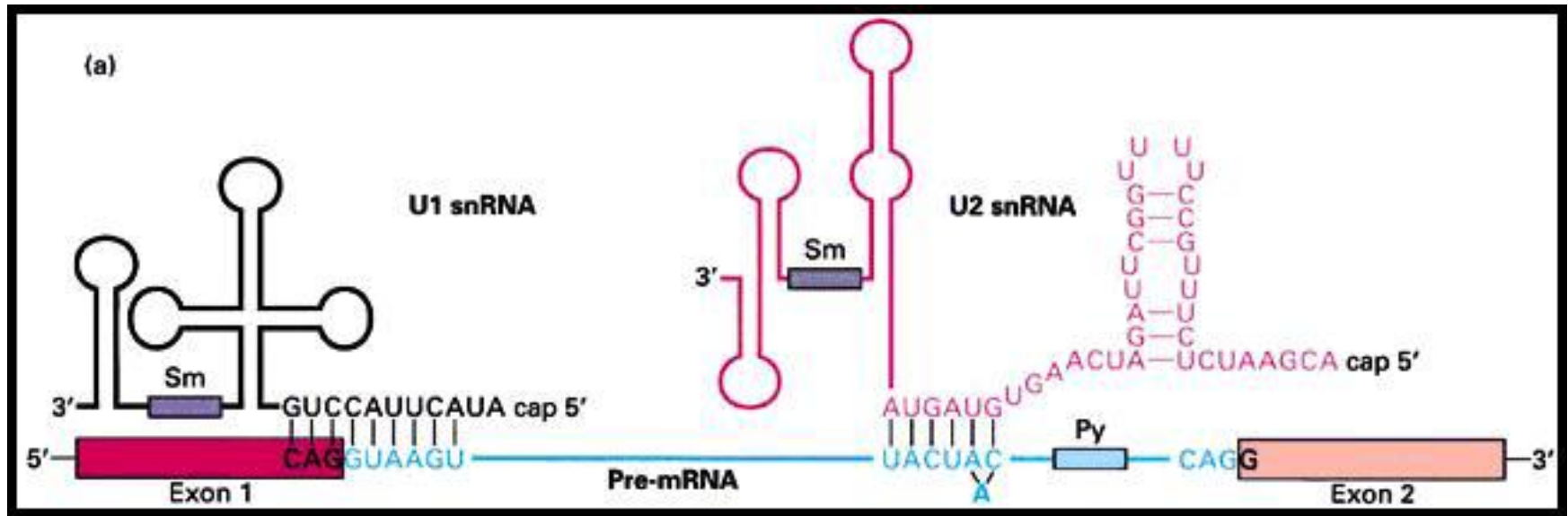
Splicing komplex: felismeri a részlegesen konzervált szekvenciákat

5' splice és 3' splice helyek: némi konzerváltság (5' SS: 5' Splice Site)
Intron végein: némi konzerváltság
Intronon belül: pirimidin gazdag rész (15 bp)

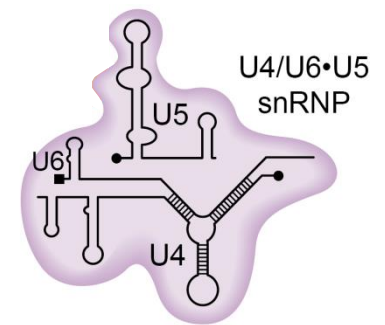
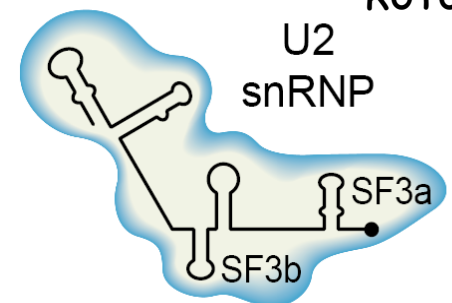
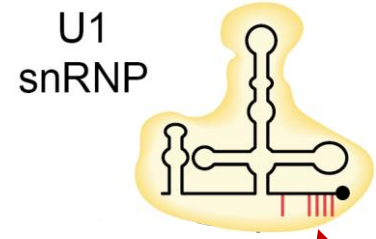
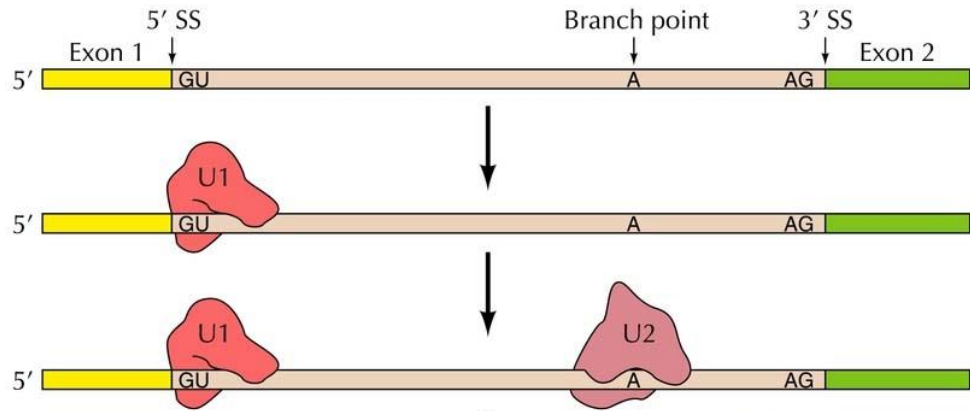
MIRE KELL ITT VIGYÁZNI?? **HÁT A LEOLVASÁSI KERETRE!**

Splicing – spliceosome: több fehérje és snRNSek

Két snRNS-t látunk, melyek a pre-mRNS-hez kötnek részleges hibridizációval.
U1: 5' exon-nál, U2: 3' exon körül (itt van az “A” hely)

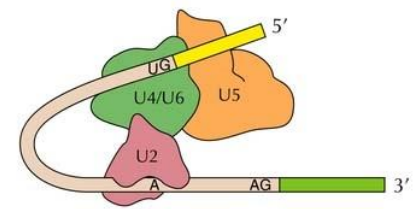
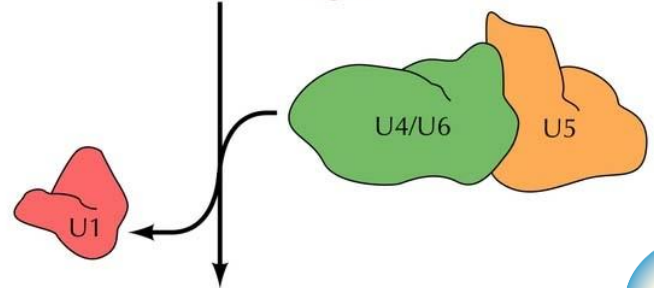
Részleges hibridizáció - leitmotif
Hol láttunk már ilyet?

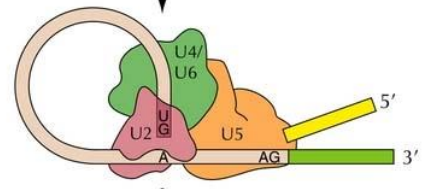
A splicing lépései:

U1 és a további U2..6:
ezek az snRNP komplexek

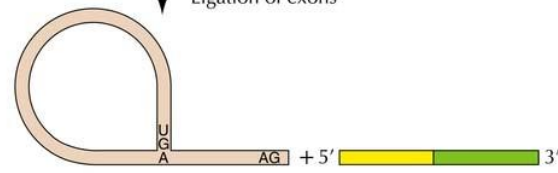
Lariat: a sajátos összehurkolt
kivasadó intron szerkezet neve

Formation of
lariat-like intermediate

Excision of intron
Ligation of exons

RNA splicing - a diverzitást segíti

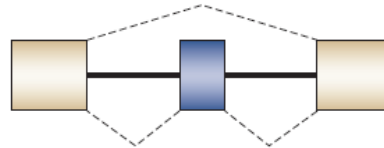
- Alternatív splicing
- Alternatív promóterek
- Alternatív poliadenilációs helyek

A splicing révén lehetőségessé válik az alternatív promóterek használata.

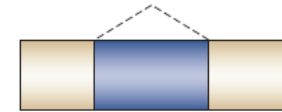
Erre egy példa:
Magi izoforma sejtciklusfüggő promóter irányítása alatt,
Mitokondriális izoforma: konstitutív promóterrel.

Extrém példa: Drosophila Dscam gén: elvileg 38016 lehetséges mRNS-e van

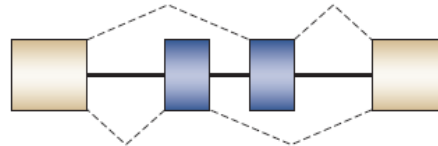
Ba Cassette exons

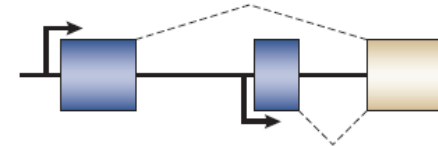
Be Retained intron

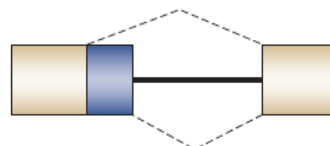
Bb Mutually exclusive exons

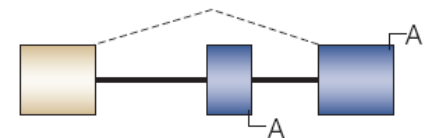
Bf Multiple promoters

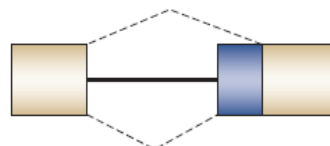
Bc Competing 5' splice sites

Bg Multiple poly(A) sites

Bd Competing 3' splice sites

Genomi DNS vs cDNS

(vs: versus: összehasonlítás)

Hogyan klónoznánk meg egy emberi fehérjét?

cDNS: az mRNS készletről reverz transzkripcióval visszaírt DNS

Milyen enzim kell ehhez?

Reverz transzkriptáz - ami RNS templátról DNS-t szintetizál

Honnan szerezhethetünk ilyen enzimet?

(retrovírusokból, még jó, hogy ezek is léteznek).

Gondolkodjunk:

mi lehet a különbség a genomi DNS és a cDNS infotartalma között?

RNS splicing - szabályozás

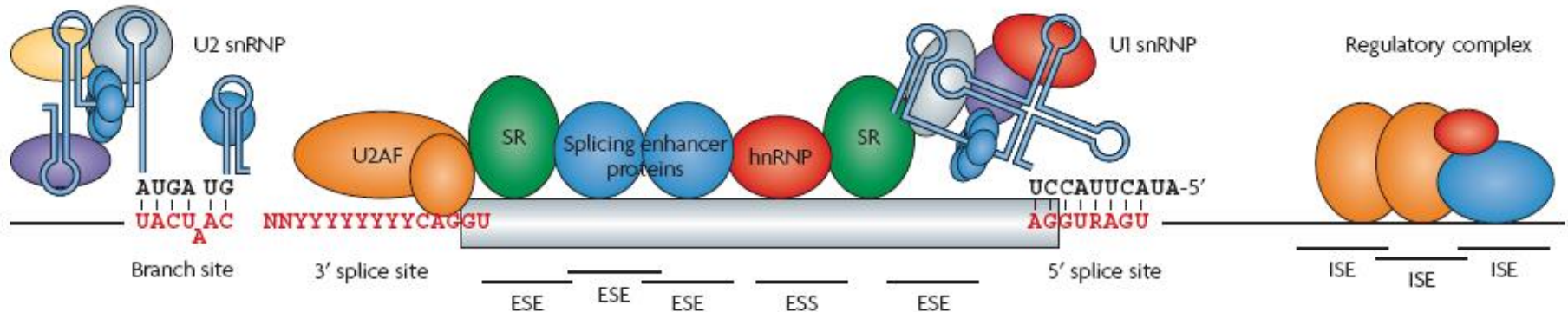
A splicing-ot is lehet persze szabályozni!

Enhancer (segítő) fehérjék és/vagy gátló fehérjék köthetnek az intron vagy az exon szekvenciákra

Léteznek is ezeken belül „konszenzus” szekvenciák (amik gyakran kötnek ilyen szabályozó fehérjéket):

- ESE exon splicing enhancer
- ESS exon splicing suppressor
- ISE intron splicing enhancer
- ISS intron splicing suppressor

Exon-irányított splicing: egy intron 5' splice-helyét az előző intron 3' splice helye koordinálhatja (nem pedig a saját intron 3' splice helye)

mRNS splicing - poliadeniláció, a transzkripció vége (termináció)

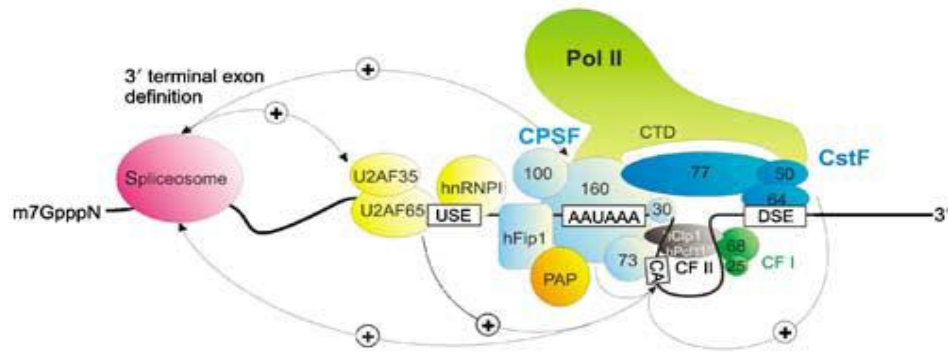
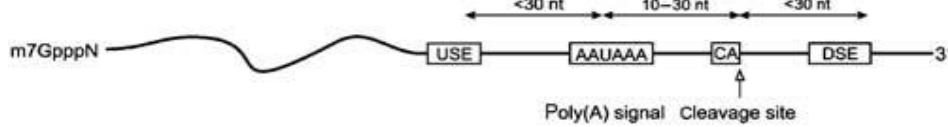
A legtöbb eukarióta mRNS esetén az érett 3' vég hasítással generálódik (tehát a transzkripció továbbmegy, mint az érett mRNS vége, és aztán levágódik a felesleges rész)

A vágó enzim: 3'-végre specifikus endonukleáz (nem exonukleáz!!)

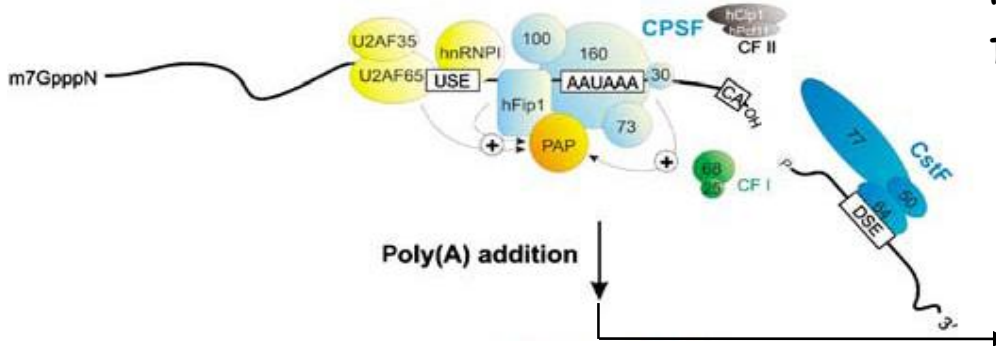
Vágás után következik a poliadeniláció és az export a citoplazmába (mRNP formában - tehát az mRNS fehérjével komplexált formában exportálódik a sejtmagból a citoplazmába)

mRNS splicing - polyadenylation/3' end formation

A

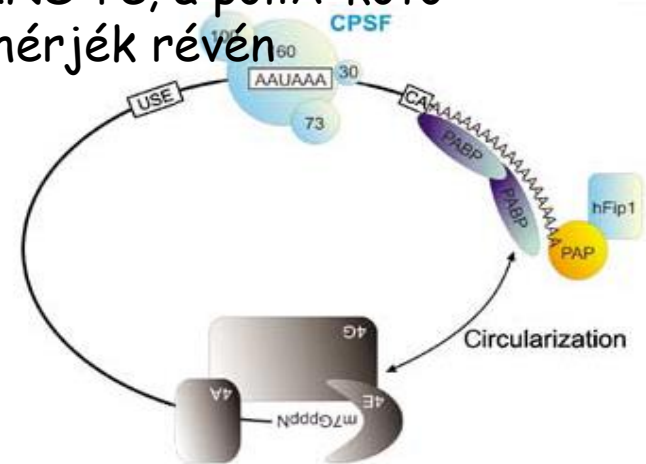
Cleavage

Poly(A) addition

Az mRNS 3' végének kialakítása emlősökben:

- poli(A) szignál AAUAAA kell
- a vágás a CA dinukleotid után következik be
- a vágást katalizáló fehérje komplex hozzáköt a 3' splice site fehérjeihez
- a poliA vég gyakran cirkularizálva épül rá az mRNS-re, a poliA-kötő fehérjék révén

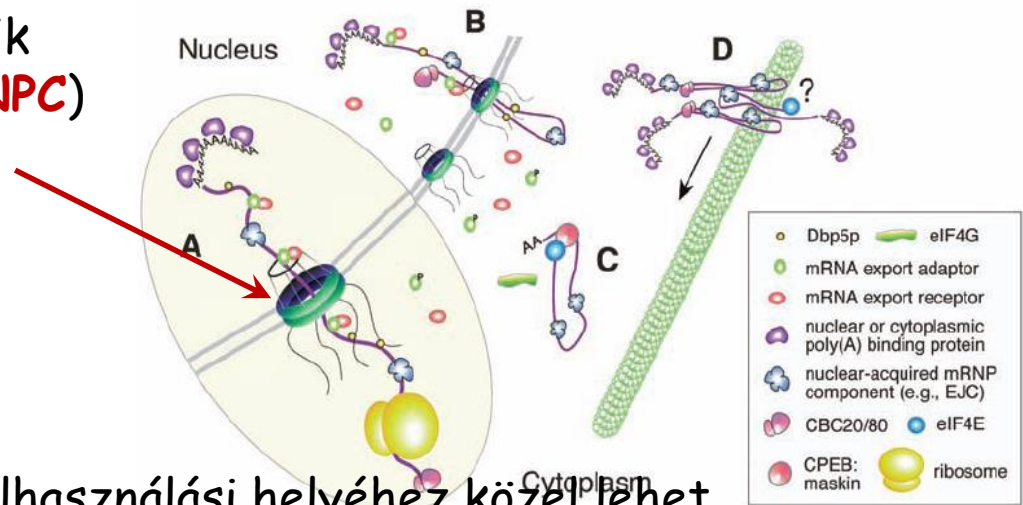
Circularization

RNS export

mRNP export a sejtmagból:

Adaptor fehérjék révén történik a **nukleáris pórus komplexen (NPC)** keresztül
(erről volt szó a sejten belüli Transzport előadáson!)

lokalizáció

mRNS transzláció: a fehérje felhasználási helyéhez közel lehet
Egymással kapcsolatba lépő fehérjék mRNS-ei egymáshoz közel transzlálódhatnak

transzláció

-követheti rögvest az mRNS citoplazmába érkezését

VAGY

- az mRNS-t tárolni lehet, amíg át nem íródik (P-body) - miRNS is ezt használta

turnover (ez is a P-body-ban történik)

nonsense-mediated decay: fontos, hogy a túl korai STOP kodonokat tartalmazó mRNS-eket lebontja az eukarióta sejt (mert az a „feltevés”, hogy ezeknél mutáció történt. **Gondolkodjunk: mi alapján lehet egy STOP kodonról eldönteni, hogy „túl korai”???**)

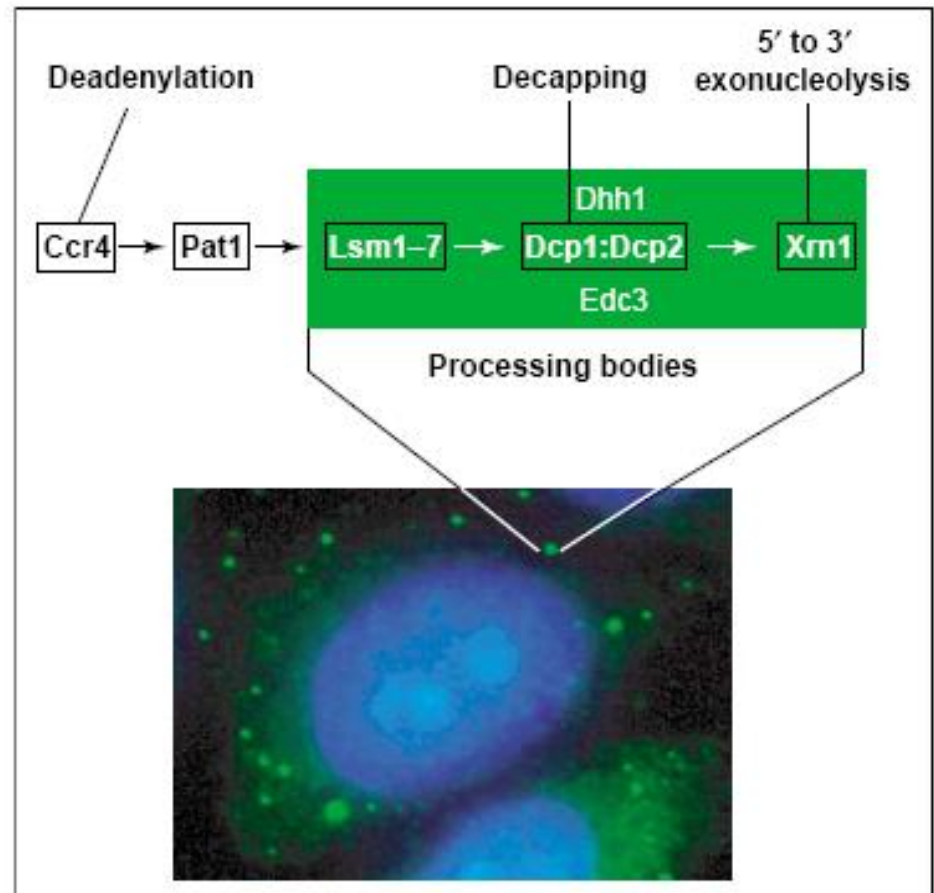
RNS tárolás és turnover

P-testecskék P-bodies

Ezeken belül levágódhat az mRNS-ről a poliA vég ill a 5'-sapka
DECAPPING!
DEADENYLATION!

Ezután a lebomlás könnyebben megy

miRNS is ide kerülhet!

RNSk RNS-formáló (processzáló) funkciói

Bázispárosodás: a HELY meghatározása, ahol a folyamat történik (itt jól ki lehet használni, hogy mind a felismerendő, mind a felismerő szakasz nukleinsav!!)

Katalízis: vagy kapcsolt fehérje vagy az RNS maga

FONTOS!

némely RNSk—ribozimek: önmaguk enzimek

PÉLDÁK

self-splicing intron *Tetrahymena* rRNS

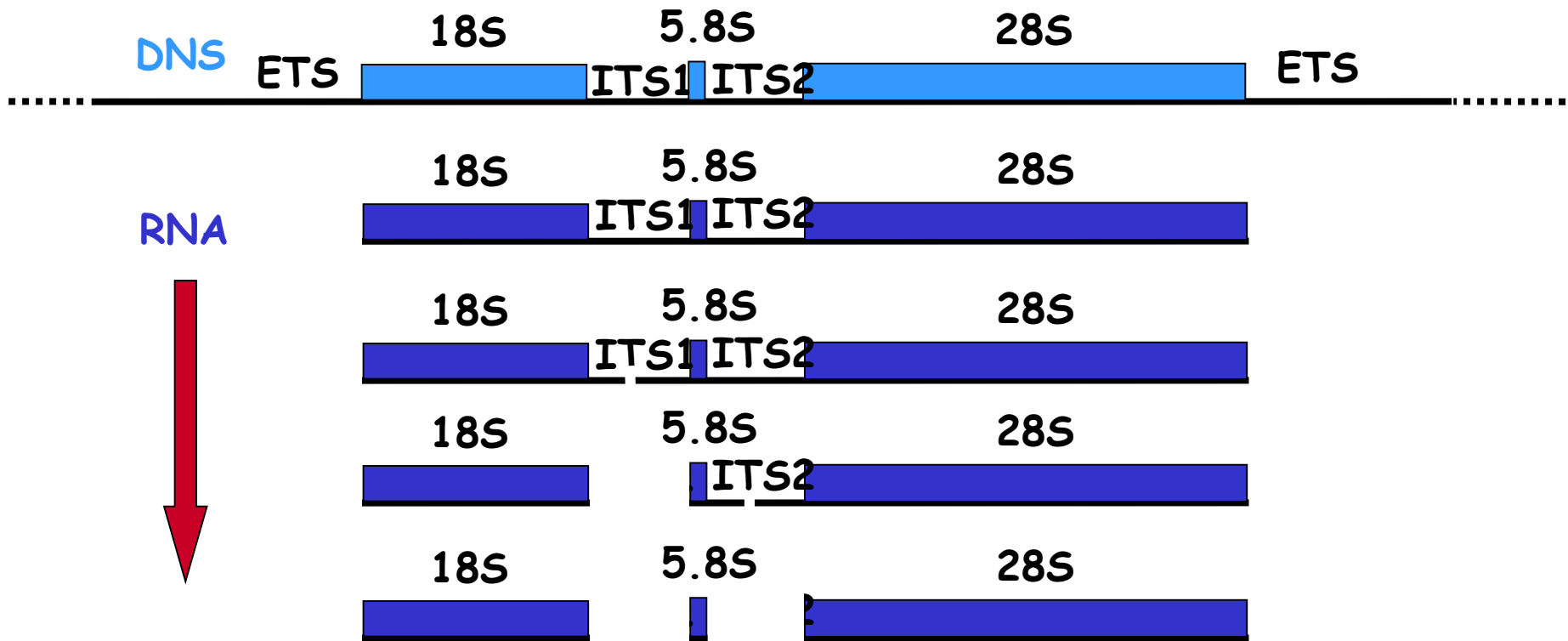
'hammerhead' ribozimek: önmagukat hasítják

snRNSk: splicingban katalitikus aktivitás

Leitmotif - RNS katalitikus aktivitás

rRNS processzálas

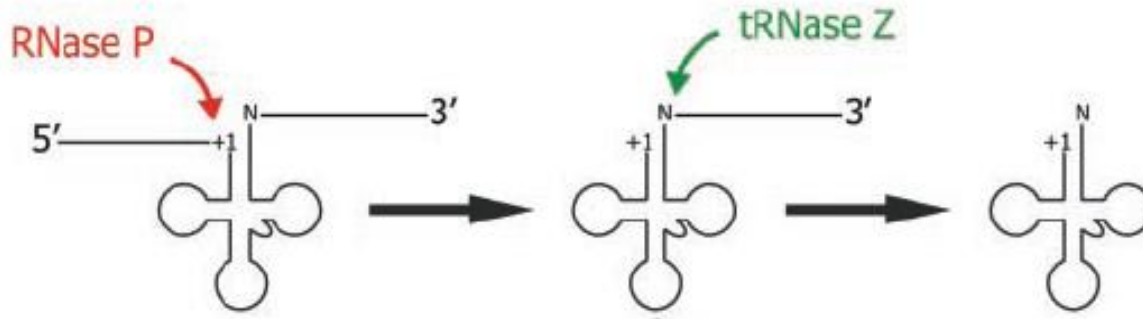
Hasítás: Pre-rRNS → **18S, 5.8S, 28S rRNSk**;
minden fajban pontosan meghatározott helyeken
kell darabolni a pre-rRNS-t

ITS (for internal transcribed spacer)
ETS (for external transcribed spacer)

tRNS processzálas

SOK MÓDOSÍTOTT NUKLEOTID!

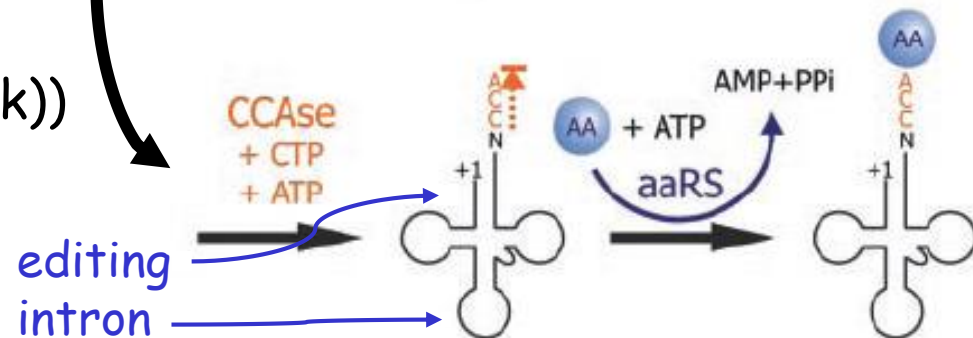
5' leader és 3' trailer levágás;
sorrend változhat, két tRNS hasító
enzim kell (tRNáz)

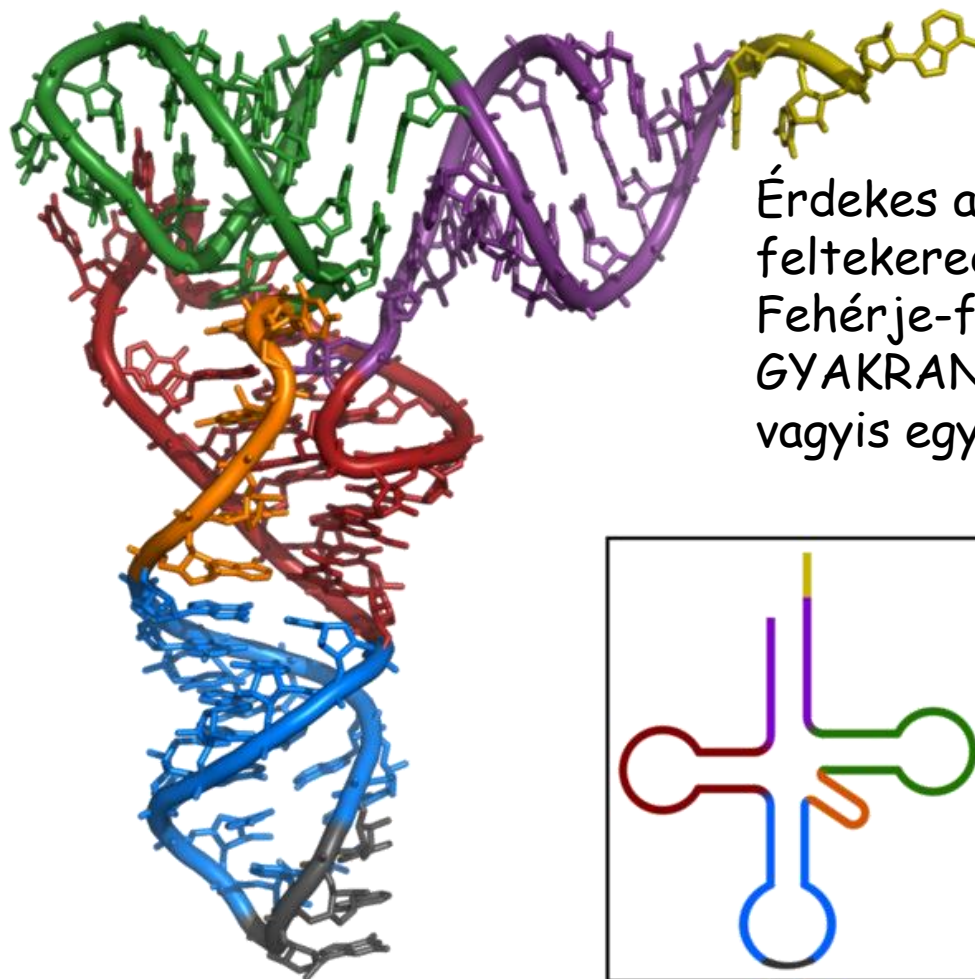
CCA vagy encoded (eleve ott van a
tRNS génen kódolva -
prokariótákban) vagy
poszt-transzkripcós (eukarióták))

Acceptor stem: néha editált

tRNSnek lehetnek intronjai az
antikodon hurokban

végül még egy „AA”
dinukleotid is rákerül

Érdekes analógia a fehérje-
feltekeredéssel
Fehérje-folding - RNS folding
GYAKRAN co-folding!
vagyis együtt tekerednek fel!

tRNS térszerkezet

CCA tail sárga, Acceptor stem lila, Variable loop narancs, D arm piros, Anticodon arm kék, Anticodon szürke, T arm zöld.

rRNS/tRNS processzálas : nukleólusz

Módosítások : mind a bázison, mind a cukorgyűrűn előfordulhatnak

rRNS ~100 ribóz 2'O-metilált
10 bázis metilált
95 U (uracil) pszeudoU-t (ψ - ez a jele) képez
ezek a módosulások a riboszóma felépülése előtt történnek

tRNS ~100-féle módosult nukleotid
ezek közül néhány a transzkripció során kerül ide
mások a transzkripció után módosulnak

snoRNS: ezek a snoRNS-k felelősek sok módosításért
(tehát a módosítások helye a nukleólusz)

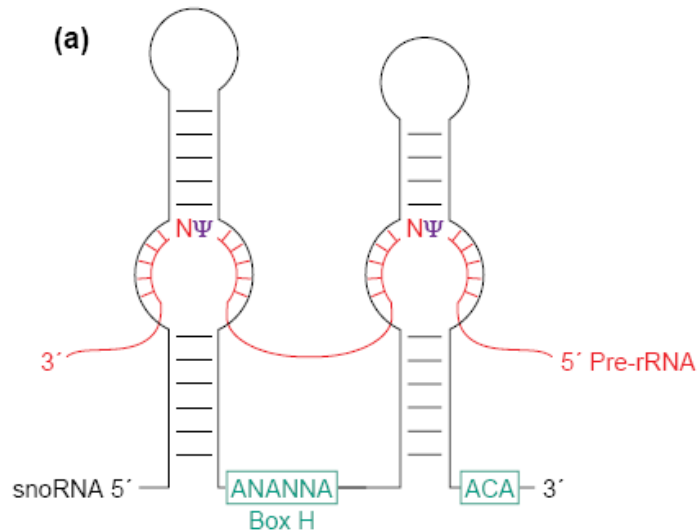
RNS módosítások

snoRNS

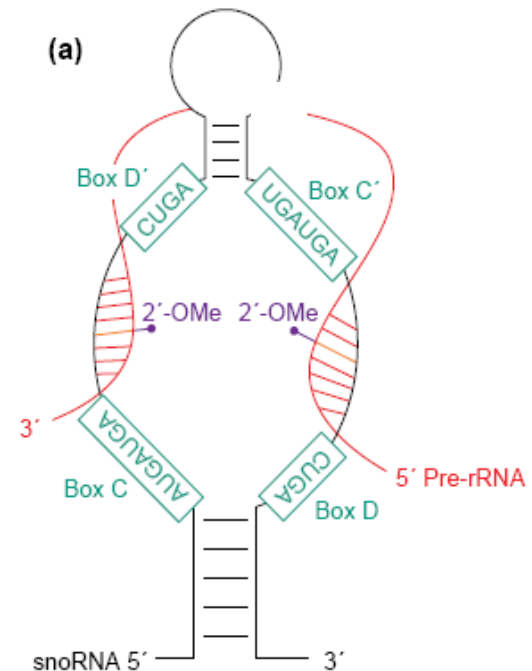
rRNS, tRNS, miRNS, siRNS és mRNS módosítása mind lehetséges a snoRNS-k által

Egyre több snoRNS-t azonosítanak

Méretük: ~60 - ~300 nt

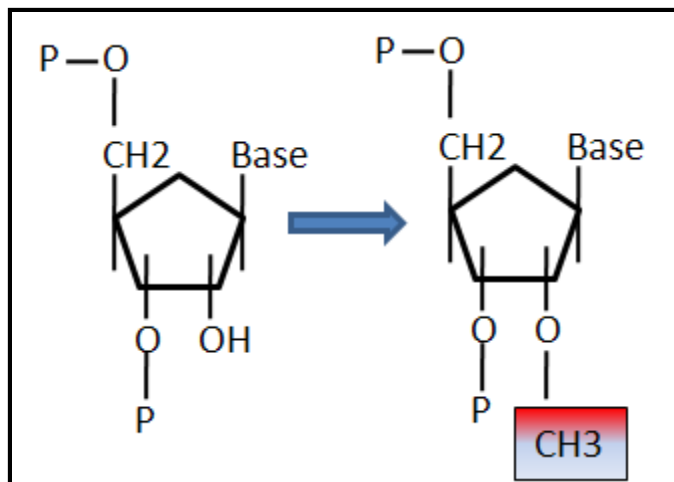
H/ACA snoRNS:
Pszéudouridilációért felelős

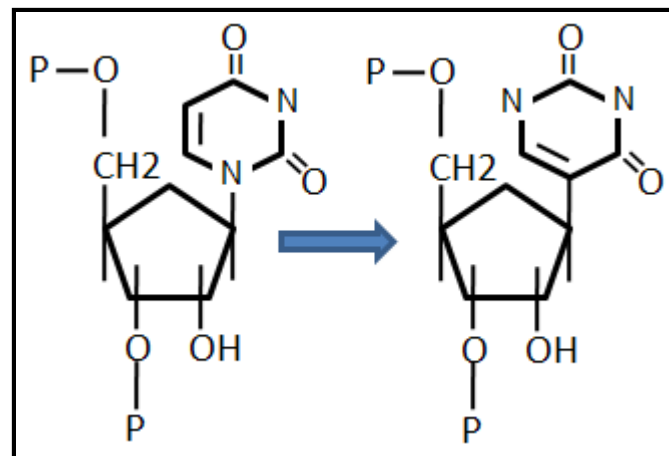
C/D snoRNS:
Metilációért felelős

2'-O-methylation

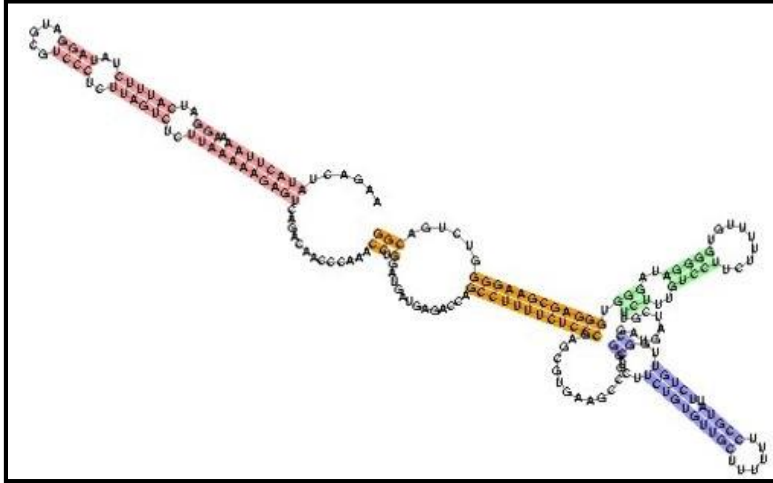

Pseudouridylation

snoRNSk felfedezése

U3 snoRNA

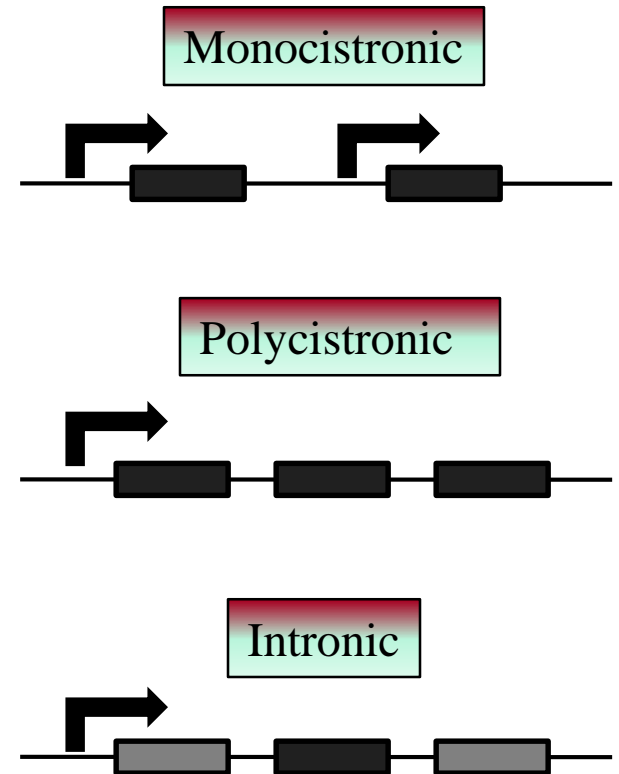
Wikipedia

- U3: 60-as évek
- Patkány sejtmagokban festődés
- Név oka: sok uridin

snoRNS bioszintézis

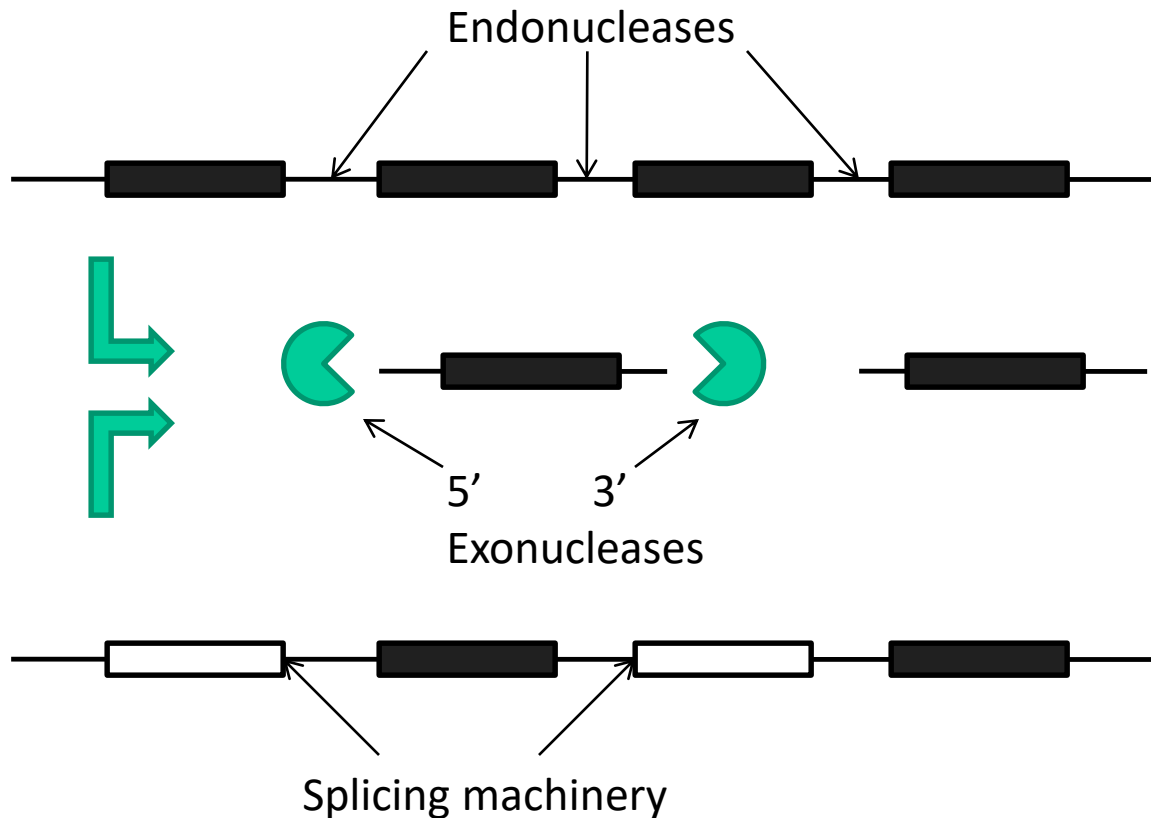
- Élesztőben:
monocisztronos snoRNS-k
jellemzőek (mi is az a
monocisztronos?)
- Növényekben:
policisztronos snoRNS-k
- Gerincesekben: snoRNS
gyakran van az rRNS
processzálo fehérjék
intronjain belül

(érdekes példa arra, hogy az
intron információt hordoz

snoRNA bioszintézis

- Policisztronos és intronikus snoRNS-eknél kell a processzálni, ahhoz, hogy funkcionálisak legyenek

RNS „editing” - Szerkesztés - info módosítás

Az RNS editing megváltoztatja az RNS szekvenciát és kódolást

Először azt gondolták, nagyon ritka

Mára kiderült, hogy általánosan előforduló jelenség (gombák/prokarióták kivételével mindenhol találtak már ilyen példát)

Két fő típus:

1. Bázis módosítás: dezaminálás: $C \rightarrow U$, $A \rightarrow I$

2. Inszerció/delécio (ettől a leolvasási keret is változhat)

Leitmotif - bázisok dezaminálása

A → I RNS editing

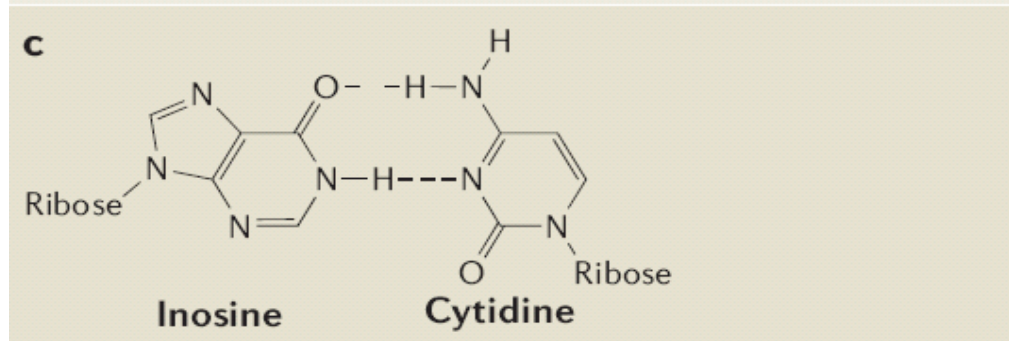
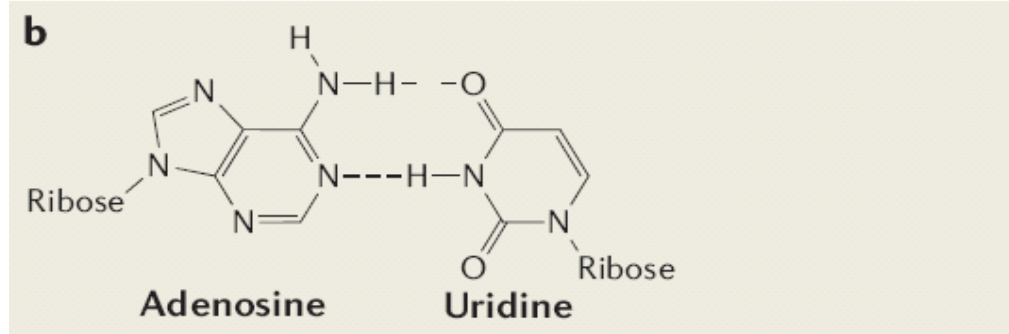
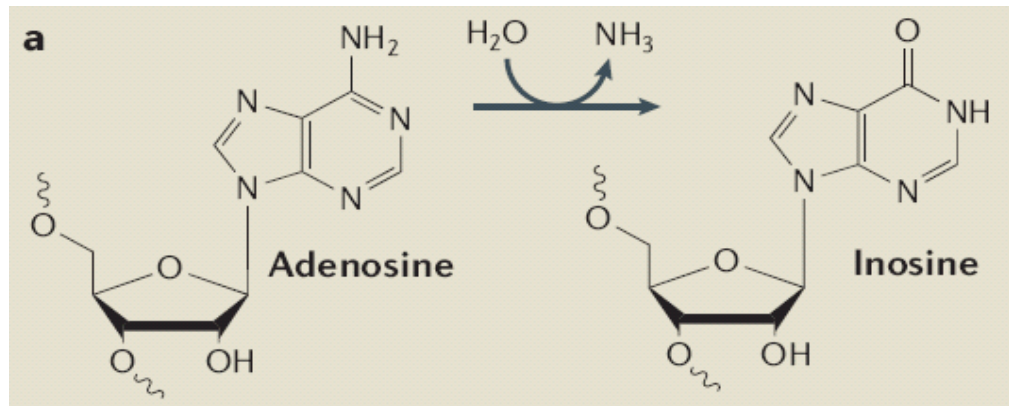
dezaminálás

I : C-vel párosodik

míg A : G-vel

Az A → I hatása tehát
egy pontmutáció

Nishikura 2006

C → U:

Ez is pontmutációt fog jelenteni

Gyakori az immunoglobulin géneknél